

Pedagogalaš bagadus

Bagadusas evttohit mo sáhtta Rumaš-girjji geavahit mánáid giellaovdáneamis mánáidgárddis, ovdaskuvllas ja smávvasuvllas.

Buot fáttáide leat min neahttasiidduin lassin fotografat.

Buot govat: Shutterstock.

Rumaš: Torgersen/Zahl-Olsen

Giellaovddidanbarggut ja gulahallan lea dehálaš oassi mánáidgárdde sisdoalus. Gulahallan dáhpáhuvvá gaskkal sáddejeddjiid ja vuostáiváldiid ja rollat molsašuddet obba áigge.

Rumašgirjjiis lea verbála giella. Dat mearkkaša ahte čilgejumit leat heivehuvvon mánáide ja fágadoahpagat leat uhcán.

Rumaš-girji ovddida mánáid fágagealbbu/áddejumi ja sátneriggodaga iežas rupmaša osiid ja dan doaimmaid ektui. Dat heive buoremusat mánáide gaskkal 4 ja 6 jagi. Rumaš lea máná lagamus ja su iežas, ja lea dehálaš ahte sutnje leat dat doahpagat ja sánit oahppásat ja geavahusas. Mii leat danne ráhkadan bagadusa mas evttohit mo sáhtta álggahit, hukset vuordámuša ja sáhkkivuoda, ja ságastit/gulahallat daid iešguđet fáttáid birra Rumaš-girjjiis. Dat bokta miela oahppat ja gullat eambo, ja dat molsašuddi gulahallan lea dehálaš máná njálmmálaš/verbála giellaovdáneapmái. Rumaš-girji orru e-girjin min neahttasiidduin. Dieđusge dan fitne maddái bábirhámis lágadusas ja dat lea nuvttá mánáidgárddiide. Dan heive oktasašbottuin rahpat ja ovtta logadit, geahčadit ja ságastit.

Mii evttohat ahte mánáidgárde bidjá sullii golbma/njeallje vahku dán fáddái. Ovtta rumašoasi ain juohke beaivve, oktasašbottus. Lassin vel áigi sárgut, málet, geahčadit govaid, ságastit, lohkat girjjážiid, stoahkat, hárjehallat, lihkadit, málistit ja ollu eará praktihkalaš doaimmaide mat gusket dán fáddái. Lea vuogas dieđihit/muittuhastit ruovttuid ahte rumaš lea fáddán mánáidgárddis muhtin áigge. Dalle sáhttet ruovttut maid čuovvulit ságasteami.

Min neahttasiidduin leat fotogovat mat dorjot Rumaš-girjji fáttáid ja maid sáhttibehtet geahčadit ja maid birra sáhttibehtet ságastit. Buot govat: Shutterstock.

Mas leat mii ráhkaduvvon?

S 7: **Mun lean mu rumaš.** Iskat rupmaša ja namahit juohke oasi. Juolgi, giehta, oaivi, čalbmi, njunni, beallji, njálbmi, čibbi, lađas, vuolledábit. Sáhttibehtet sárgut ovttá máná ja bidjat rumaš-biras-gova seaidnái ja ságastit osiid birra ja čállit dasa namahusaid. Dát lea hui vuogas bargu ja ráhkkaneapmi eará fáttáide dán girjjis. Váldet maiddáid ovdan vuolledábiid namahusaid. Dát lea ávkin mánáide jos sii vásihit seksuálalaš illásteami. Mánná sáhtta čilget mii dáhpáhuvai. Dás heive dárkkuhit ja geardduhit ahte mu-rumaš lea dušše mu. Son galgá ieš iežas rupmaša beassat gieđahallat, iskat ja oahpásmuvvat dasa ja iige galgga bissehuvvot dahje dárbbasit heahpanaddat. Dat lea su priváhta guovlu ja su seksualitehta.

Earát eai, ii eadni ii ge áhčči, eai ge mánáidgárddebargit oáččo mu rupmaša guoskkahit jos mun in hálit dan, dahje jos lihkeapmi dovdu unohas. Danne go mánná ii leat fysalaččat ja ii ge psyhkalaččat gárvásit láddan, de son dárbbasa čuovvuleami, oahpahusa ja sierra suodjalusa ja ovddasmorraša. Mánná/mánát eai galgga goasse okto rávisolbmui mánáidgárddis. Dát lea sihke máná ja rávisolbmui suodjaleami dihte. Váhnemat ja mánát galget oadjebasat ja diehtit mo mánáidgárdi bargá mánáid suodjalit seksuálalaš illásteami vuostá. Mii čujuhit ja ávžžuhit lohkat Rumaš, lihkeapmi ja dearvvašvuohta oahpaheaddjibagadusa s 13-15. Doppe mii čilget man láhkai sáhttibehtet eastadit ahte mánát gillájit fysalaš, psyhkalaš ja seksuálalaš illásteami.

Giellaovdánahttinbarggut olgguldas rumašosiid ektui:

Go lea sáhka omd. njunis, de sáhttibehtet čujuhit iežadet njunnái ja dadjat: Mu njunni. Dahket dan seammá Piera, Lemet, Hánssa, Elle ja buohkaid njuniin. Čujuhehket ja geavahehket nammasáni. Dás bohtá mielde maiddáid giella struktuvra ja kongruensa dan dáfus ahte pronomenat ja sojaheamit daid ektui čuvvot, omd Elle ja Sofe njunit – Sudno njunit. Dá lea Piera njunni – su njunni, jna. Dan dahkabehtet buot lahtuiguin ja olgguldas rumašosiiguin. Dat ovdánahtta giella ja doabaipmárdusa.

Eambo namahusat:

Njunni: njunneráiggit, njunnedákti, njunneguolggat (guolggat mat leat njunneráiggi siste)

Njálbmi: baksamat, njuovčča, bánít. Sáhttibehtet máistit iešguđetlágan máistagiid ja čilget lea go suvrris, sohkar vai rihča.

Giehta: giehtalađas, suorpmat (buot suorpmaid namat), gaignir, giehtaláhpi. Sáhttibehtet sárgut giehtabirrasa dahje gipsas ráhkadit giehtagova, dahket suorbmamearkka (fingeravtrykk) ja sáhttibehtet daid bálddastahttit. Mánát sáhttet gokčat čalmmiid ja dušše iskat iešguđet ávdnasiid. Geavahehket de sániid: dimis, linis, garas, čohkal, jorbbas, galmmas, liekkas,

Juolgi: šušmi, juolgesuorpmat, čibbi, juolgeláhpi, čoarbbealli (lår)

Čalbmi: golláš, čalbmeguolggat, gulbmi ja gulbmeguolggat (øyebryn), čalbmegeahčči, čalbmeluopma (øyelokk)

Beallji: Bealjegeahčči, dahje buoiddáš, bealjegoarvi (ørekrok)

Maŋábealde: niski, čielgi, beađbi (skulderblad), bahta, gáddu (knehaser)

Vuolledábit: bunnu, gužžaráigi, cinná, bahtaráigi, stuorracinnábaksamat, uhca cinnábaksamat, návli, návleoaivi, bállut

Maid mii sáhttit bargat daid iešguđet láhtuiguin:

Njunni: haksit parfyma, borramuša, , rásiid,

Njálbmi: suoskat, máistit, hállat, njurgguhit, čuorvut, lávlut, cummestit,

Giehta: njuikut bátti, njávkkadit, doallat girjji dahje eará, doallat gieđas, lohkat (telle), čujuhit, sárgut, geallat báníid, čuohppat, vuodjat, čuojahit gitára/piano/njurggonasa, gálgat vuovttaid, iskat

Juolgi: čiekčat spáppa, njuikut bátti, vuodjat, sihkkelastit, vázzit, viehkat, luistet, čuoigat, dánsut,

Čalbmi: oaidnit, ravkit, čierrut, giddet čalmmiid. Jos oaidnu lea fuotni sáhtta geavahit čalbme glásaid dahje linssaid.

Beallji: gullat (sáhttibehtet gullat iešguđet oahpes árgabeaivválaš jienaid, gávdno CD: 180 jiena)

Maŋábealde: Guoddit guđet guimmiid čilggiin, čohkkát bađa alde, niskki geavahit go duste spáppa oivviin

Vuolledábit: gužžat/cissat ja baikit

Lávlagat: *Čalbmi - čalbmi, Šleđggon lávlla, Bohtet dál*. Lávllagirji veahkkegielain.

ČáliidLágádus. 2010.

S 8-9: **Seallat.** Áddet mii sealla lea, ii leat nu álki go lea mánná. Sáhtá čilget ahte seallat leat dat huksenbihtážit mainna mii/olbmot leat huksejuvvon. Dego mii hukset olbmuid ja elliid legobirccuiguin, de seallat huksejit min. Mánát sáhttet bearraliiguin dahje legobirccuiguin hábmet olbmuid. Dát konkretisere dan jurdaga ahte ollu smávva bihtážit šaddet oktii loahpas olmmožin. Muhtin seallat huksejit dehkiid (čájjet dehkiid) eará seallat fas ráhkadit vara mii doalvu áimmu eará seallaide miehtá rupmaša , omd vuovttaide ja gaccaide, ja muhtin seallat fas ráhkadit liikki (čájjet liikki) ja earát fas dávttiid (čájjet dávttiid suorpmain ja ámadajus ja čippis. Mánát sáhttet iskat iežaset liikki ja dávttiid). Nearvaseallat leat vaikko man olusat. Dahket johtasiid mat mannet oaivvis gieđaide ja julgiide. Vuoigŋašat smihttet: Dál áiggun mun gieđa loktet. Vuoigŋašat sáddejit johtasa bokte dieđu gihtii ahte dat galgá loktanit, ja de loktana giehta. Muhtin seallat eai hukse ja ráhkat maidege, muhto leat lihkká dehálaččat go sii fáktejit ahte mii eat buohccá. Dat leat hoaidiseallat ja iktiseallat. Seammá go mis mánáidgárddis lea viessohoaidár (vaktmester) gii fákte ahte buot doaibmá nu mo galgá ja ahte ii buollá, ja ahte stohpogálvvut leat ollisin ja čuovggat doibmet, de hoaidiseallat ja iktiseallat fáktejit rupmaša ja čorgejit eret váralaš baktearaid ja virusaid.

Doahpagat: sealla, áibmu, borramuš/biebmu, rukses varraseallat (guorbmebiilaseallat), hoaidiseallat, virus, baktearat, deahkkeseallat (bargoseallat), Nearvaseallat (gulahallanseallat), Dákteseallat (muvrageađgeseallat), liikeseallat, vuoktaseallat, oavdu (imaš, under),

Álgu

S 10-11: Mitalusa das mo Olgen šattai Olgenin. Áhčči čilge Olgenii mo son šattai Olgenin. Dán mitalusa sadjái heive maid lohkat: Lámek. Halvari. Davvi Girji. 1991. Fáddá lea seammá, muhto Álgu s 10-11 Rumaš-girjji čilge lagabui dan fysiologalaš beali das mo rávisolbmot ovtastallet seksuálalaččat, ja maddái čilge ahte dat lea rávisolbmuid doaibma.

S 12-13: Doalvu mitalusa viidáset ja čilge mo mánná šaddá, darvána ja ovdána eatni goatus. Girjji leat geavahan sáni “čoavji” – go dat lea dat dá báleamos sátni maid olbmot geavahit go čilgejit mánáide áhpehisvuodadili. Lihkká sáhtta vuohkkasit čilget mánáide ahte čoavjji lea sierra unna lanjaš mii gohčoduvvo goattun ja geavahuvvo dušše dalle go siepmansealla ja mannesealla suddaba oktii ja ohki (foster) šaddá. Doppe orru ohki/mánná ja beassá ráfis stuorrut olles ovcci mánu ovdal go boahtá olggos.

Doahpagat: náhpečoalli, siepmansealla, mannesealla, goattu, lálláhat, láddat, čalbmeeadni, jorddamovra, sealgeeadni, ohki

Lávlla: *Šlubboavvit* (Små rumpetroll). Lávllagirji veahkkegielain. ČálliidLágádus. 2010.

Rupmaša olggaldas oasit

S 14-15: **Liiki.** Fágaságastallan: Rávisolmmoš čájeha iežas liikki ja iská dan omd giedain ja ámadajus. Mitalit ahte liiki lea dego bivttas mii gokčá min rupmaša. Dat stuorru ja šaddá min mielde ja go mii šaddat boarrásat ja nohkageahit de dat stuorru veaháš ja nárvvaga (rynket). Čájet liikkis mii nárvi (rynke) lea. Buot mánát sáhttet iskat iežaset liikki ja geahččalit gávnnahit gokko lea linis, asehaš ja roavis ja assái. Geahččalit oaidnit ja iskat liikeguolggaid giedain, ámadajus ja julggiin. Muhtin mánát soitet iskat ja geahčadit ja duktat guđet guoimmi, ja muhtimiid mielas fas dat soaitá unohas, ja dan galgá respekteret. Leat go muhtimiin hávit? Sáhttibehtet hállat dan birra ahte liiki suddje vai váralaš baktearat ja

ruskkat eai boađe rupmašii ja daga min buohccin. Jos bártašuvvat de vardá veaháš ja šaddá loahpas skártu ja šaddá árpa mii gidde ráiggi vai dohko eai mana baktearat.

Doahpagat: bivastaráiggit, bivastuvvat, skártut, árpašuvvat/hávváduvvat, savvut, goardit, liikeivdni, eammidielkkut, čáihnnit,

S 16-17. **Oaidnu.** Dán heive buoremusat čadahit skábman go lea álki sevnjodahttit lanja. Ságastit čalmmiid ja oainnu birra: Buohkain leat čalmmit ja eatnašat oidnet. Muhtumat eai oainne čalmmiiguin ja sii leat čalmmeheamit. Sii sáhttet oaidnit eará láhkai. Rávisolmmoš sáhtta iežas čalmmiid bokte čájehit gáhkká, golláža, ivnni, čalbmeluoma, čalbmeguolggaid ja gulbmeguolggaid, gatnjaliid. Gehččet birra: Čuovga čuovgá ávdnasiidda ja mii sáhttit daid oaidnit go mii lihkadit ja sirdit geahčastaga láhka ja guhkás. Go mii diehtit ávdnasiin nama ja masa mii daid geavahit de dat leat midjiide oahppásat. Mat leat namat daid ávdnasiin maid mii oaidnit? Mo šaddá jos mii jáddadit čuovgga? Oaidnibehtet go ivnniid, vai šaddet go buot ávdnasat rátnásat? Geardduheapmin heive málet/sárgut čalmmiid ja čilget osiid namahusaid.

Doahpagat: čalbmi, čalbmeluopma, gulbmeguolga, čalbmeguolga, gáhkká, golláš, čalbmecuozza, čalbmeglásat, oaráš lea jođas/suotna mii manná siskkit čalbmegeažis čoddagii gosa gatnjalat golget.

S 18-19. **Gullu.** Geahčadehket guđet guimmiid dahje rávisolbmuid beljiid. Das lea imaš hápmi, muhto dat lea ráhkaduvvon nu vai dat čohkke jiena bures ja mii sáhttit gullat maid olbmot hállet, ja ollu eará jienaid. Geahččalehpet gullat iešguđetlágan jienaid (gávdno CD dahje neahttabáiki gos iešguđetlágan árgabeaivválaš jienaid sáhtta gullat). Mii gullat buoremus jienaid mat bohtet ovddabealde ja siiddus. Dat mat manjábealde gullojit, eat gula nu bures. Guldalehket siivos ja vuollegis jienaid ja alla ja garra jienaid. Geahččalehpet gullat guđe guovllus jietna bohtá. Rávisolmmoš sáhtta jiena ráhkadit manjá bealde ja siiddus ja mánná galgá čájehit ja čujuhit guđe bealde jietna bohtá.

Doahpagat: gullu, jietna, beallji, bealljeráigi, bealljebohcci, bealljecuozza, sparaidit, gáhčči, rašši, gullanapparáhta,

Dikta maid heive badjeloavve oahppat:

Lahtut

Čalmmiiguin oaidná dáhpáhusaid.

Beljiiguin gullá mitalusaid.

Giedaiguin máhtá juoiddá doallat.

Njuokčamiin máhtá olmmoš hoallat.

Liikkiin dovdá jos soames guoská.

Bániiguin olmmoš biepmu suoská.

Njálmmi sisa gis biepmu coggá,

Gallás šaddá, čoavji boggá.

Ronte Eriksen/Skaltje. Davvi Girji. 1995.

Go lehpēt oainnu ja gulu birra ságastan, lohkan ja oahppan eambbo, sáhttibehtet mannat olggos váccašit ja mitalit maid oaidnibehtet ja gullabehtet. Dása heive geavahit neahttafiellu/Ipáđ govveiid ja filbmemii ja geahččat ja ságastit dan birra maŋŋá go lea sisa boahtán. Erenoamáš dehálaš lea mánáid oahpahit geavahit oainnu ja gulu dárkilit johtalusas go áigot rasttildit biilageainnuid ja báikkiid gos leat ollu fievrrut ja mašiinnat bargamin.

Fuobmá: Mánáidgárdde mánáin ii leat gullu vel nu bures ovdánan ahte dat earuha gos jietna boahtá. Danne galgá álo rávisolmmoš čuovvut mánáid johtalusas.

Rupmaša siskkožat

Rumaš lea ollu eambbo go dan maid mii sáhttit oaidnit olgguldadas. Rupmaša siste lea olles fabriikka mii doaibmá ja jođiha rupmaša nu ahte mii stuorrut ja ahtanuššat. Dat doibmet iešalddis sihke beaivet ja ihkku go mii oadđit, ja mii eat dárbbáš smiehttat dan birra.

S 20-21. **Vuoignahat.** Juohkehaš bossu ballonja ja doallá ráiggi čavga nu ahte áibmu ii beasa olggos fas. Áimmu ii sáhte oaidnit muhto dan sáhtta dovdat. Dál dovdo ballonja siste. Mii dárbbasit áimmu dasa ahte eallit. Dan oažžut go vuoignat. Muhtomin vuoignat njunneráigge sisa áimmu ja muhtomin njálbmeráigge. Áibmu manná geahppáide. Doppe fas varra váldá áimmu ja doalvu dan viidáset buot seallaide miehtá rupmaša. Buot seallat dárbbasit áimmu jos galget eallit ja hukset min.

Rávisolmmoš ja mánát sáhttet ovttas luoitit áimmu nu ahte ráhkaduvvo jietna. Nu šadde jietna maid mii ráhkaduvvo čoddagis. Mánát sáhttet geahččaladdat ráhkadit iešguđetlágan jienaid. Vuollegis jienaid, alla jienaid, šnjirrá jienaid, lávlut, hállat, čohkosiin čuojahit.

Doahpagat: vuoignahat, giegir, raddi, raddevuovda, geahppát, geahpesbuljit, bohcci, jietnabaksamat, šliivi, luonit, gavját, suohpalastit (kustet), borgguhit, duhpát, suovva, mirkko

S 22-23 **Dákeriggi ja deahkit.** Dávttiid ja dehkiid eat ge sáhte oaidnit. Muhto mii sáhttit iskat ja dovdat dávttiid erenoamážit ámadajus (nierradávtiid, gáibbi), erttetdávttiid ja suorpmain ja čippiin. Oaiveskálžu lea maid garas ja suddje vuoignašiid. Dehkiid sáhttit oaidnit go čavget omd gieđaid. Dákeriggi lea stellet mii dahká ahte mii bissut čuoččat ja deahkit ja lađđasat fas veahkehit dákerikki lihkadit. Danne lea dehálaš ahte mii ollu ja mángii beaivái lihkadit ja gurput ja lovttohallat lossadit. Dát dahke ahte min deahkit šaddet gievrrabun ja lášmadeabbon. Geahččalehket lihkadit ja dánsut iešguđet láchkai. Mo dahkat go muoraid luoddu? Mo dahkat go čuoigat, viehkat, vázzit, gакcut, guoddit naba mo mii dahkat go goaivut, loktet, gođđit, čoaggit rásiid, moddját, boagustit, málet gova ja ollu eará. Dán oktavuodas sáhttibehtet lohkat mitalusa mii lea s 34-35, Márte birra gii doadjá gieđa lihkohisvuodas, ja mo giehta savvu fas ja šaddá seammá buorre go ovdal.

Stoahkat: maid dagan mun? Rávisolmmoš álggaha ja dramatisere juoga, omd: čuojahit gitára, ja jearrá mánáin maid dagan mun? Mánát sáhttet maid čájehit ja ožžot guovttis ja guovttis maid fárrolága. Rávisolbmot sáhttet veahkehit: ráhkadit ja bálkestit muohtaspáppa, báistet bännos bännogáhkuidd, njorret gáfe, gođđit, lávlut, vuoidat láibevejahasas, juhkat mielkki/juica, čállit, lohkat, njoarostit, vuollat, mearkut, muoraid luddet, muoraid njeaidit,

rudneráiggi dahkat jávrái dálvet, skohtera vuodjit, vuoddagiid giessat, vuollat, ja ollu eará. Ságastit dan birra makkár dehkiid ja lađđasiid geavaha daguide.

Doahpagat: dákkeriggi, deahkki, suojusapparáhta, suojusgovva, starggas, savvut, nanus, garas, lađas, njuolvut (váibat),

Min neahttasiiddus leat stohkos/lihkadan-evttohusat dasa mo sáhttá rahkadit hástaleaddji lihkadanbálgá dahje lihkadanbáikki olggos mánáidgárdái, mánáidgárdešilljui.

S 24-25. **Biebmosuddadanoalli.** Sáhttibehtet čálihit govaid iešguđetlágan biepmuin main leat proteiinnat (biergu, guolli, mielki, vuostá ja láibi), karbohydráhtat (buđet, pasta, šattut, ruotnasat, njálgosat, ja sohkarjuhosat) buoidi (lákca, biergobuoidi) ja čáhci. Govat gávdnojit min neahttasiidduin. Klassihkalaš vuohki oažžut mánáid áddet borramuša doaimma lea buohtastahttit/bálddastahttit biillain. Biila dárbbáša bensiinna jos galgá sáhttit johtit/daibmat, ja olbmot dárbbášit maid muhtinlágan bensiinna, nammalassi borramuša, jos dat galgá sáhttit johtit ja daibmat. Dan ferte njálmmis smávvet vai manná čottaráigge vulos čoavjái gos vel eambbo suolbmuduvvo ja njárbboda ja šaddá beanta mállin. Sáhttá čájehit gieđaiguin mo čoavji duhppe borramuša. Dalle čárvvut ja duhppet čoavjját. Čoalis viežžá varra dan maid dárbbáša ja doalvu bibmosiid miehtá rupmaša ja buot seallaide vai mii galgat stuorrut ja deahkit sturrot. Dat mii báhcá šaddá baikan ja cissan. Dán heive maid oahpahit jos dis lea vejolašvuohta leat mielde burru/gálbbi dahje bohcco njuovvamis. Dalle besset mánát oaidnit čoliid, čoavjji, giehkára, sáhppasa (birasčoali), vuoivasa, manimuččaid ja gužžaráhku. Galgá bidjat buori áiggi dasa ahte čájehit, iskkadit ja čilget mo dat doibmet, ja diktit mánáid imaštit, jearahit, čujuhit ja ságastit ja muitalit. Sáhttibehtet maid borranbeavddis ságastit borramušaid birra, ja man láchkai dat leat dearvvašlaččat rupmašii. Movttiidahttit mánáid máistit ollu iešguđetlágan biepmuid. Sáhttibehtet maid olgoriikkalašborramušaid ja máistagiid borrat.

Stoagus: Mánáin lea liidni čalmmiid ovddas, ja galget máistit iešguđetlágan biepmuid ja mearridit mat dat leat, ja čilget mii lea máistagii: Suvra, sálttis, sohkar vai rihča, vai seaguhus.

Omd: rušppi, sitrona, eahppela, bierggu, guoli, muorjemeasttu, šuhkoláda, liema, lakrisa, kiwi, grapešaddu (grapefrukt)

Doahpagat: biepmu, biebmossuddadeapmi, oalli, juhkos, bibmosat, proteiidna, karbohydráhta, buoidi, vitamiiidna, fiber, čoalli, máistagat: suvrra, sohkar, rihča, sálttis, seaguhus,

S 26-27. **Váibmu ja varra.** Mii ávžžuhit ahte mánáidgárđi oastá laboratoriija-stetoskohpaid. Dat leat dakkárat mat vuodđoskuvllain geavahit luonddufágaoahpahusas. Dain sáhttet mánát gullat iežaset ja guđet guimmiid váimmuid coahkkimin/laggamin. Go mánát leat čohkkán jaska muhtin áigge, de illá gullo váibmu. Viegadehket ja stoagadehket muhtin áigge. Dasto sáhttibehtet guldalit váimmu fas. Dál dat coahkká/laggá ollu jođáneappot. Čilget ahte váibmu dárbbáša ollu hárjehallat vai šaddá gievrrat. Dasto sáhttibehtet geahčadit giehtasealggis varrasuonaid. Geavahehket seakka bohciid dahje šlájñaid konkrehtan go muitalehket varrasuonaid birra. Čilget ahte váibmu laggá vara nu ahte dat ollá miehtá rupmaša varrasuonaid mielde. Mis leat varrasuonat juohke sajis rupmašis. Varas lea dehálaš bargu. Dat galgá birrajođidettiin doalvut biepmu ja áimmu miehtá rupmaša vai buot oasit doibmet nu mo galget ja vai mii stuorrut ja gievrrut.

Doahpagat: váibmu, varra, varrasuonat, varragolggus, bohcci, laggát, manimuš, geahppát, vuovvas, gužžaráhkku, čoalli, savvut, hávvi,

S 28-29. **Hoalda.** Hoalda lea stivrejupmi. Vuoignášat orrot oaiveskálžžu siste ja dat lea rupmaša stivran. Dohko čoahkkanit ja vurkejuvvojit visot maid mii oahppat, dahkat, oaivvildit, oaidnit, máistit, gullat, dovdat ja haksit. Dat vurkejuvvojit ja mii muitit dan fas go seammá máistta, dovdu, jietna, hádja dahje oainnáhus fas dáhpáhuvvá, ja mii dahkat nu mo ovdal ja nu mo leat oahppan. Mii ságastit ja digaštallat dan, ja oažžut ođđa sániid ja namahusaid maid geavahit fas ieža eará háve go lea lunddolaš. Mii dovdat jo ollu sániid, namaid ja namahusaid. Visot dáid birra mii smiehttat, hállat ja ságastit. Sáhttibehtet plánet juoidá ođđa muosáhusa/máhtu (vuodjat, sihkkelastit guovttejuvllagiiguin, čuoigat, čierastit, málet, sárgut, duddjot, oahppat diimmu, oahppat moadde bustáva dahje vaikke lohkat, dánssa, lávlaga dahje divttaža muitit bajil) maid mánát galget hárjehallat ja oahppat. Ságastit dan birra ahte go mii hárjehallat juoidá ođđa, de mii oahpahit rumašlahtuid ja hoaldda muitit

dan ja mii leat dalle oahppan odđa ášši. Nu mo dalle go ohppet vázzit, don beare it ieš dan muitte. Hoalda stivre maid mii galgat dovdat, maid.

Dovddut leat oassin eallimis das rájes go mii jurddašišgoahtit ja ovtastallagoahtit ja gulahallagoahtit earáiguin. Dovddut barget ovttas jurdagiiguin, ja muitalit dutnje alcet ja earáide mo du eallin lea. Ballu, suhttu, illu, moraš, váivi, heahpatvuohta, sivalašvuohta, čeavláivuohta, gáđašvuohta, lihkolašvuohta, ráhkesvuohta ja hirpmáhuvvanvuohta leat dovddut maid gaskkas mii navigeret eallimis. Muhtin dovddut leat buoret go earát, ja muhtin dovdduid mii geahččalat čiegadit earáid ovddas. Lea dehálaš oahpahit mánáide reguleret dovdduid dego garra suhtu. Dovdu bohtá ja máná sáhtta hárhjehallat mannat sierra ja jaskkodit ja smiehttat. Dat sáhtta leat buorre strategiija, muhto rávisolmmoš berre čuovvulit dahje leat goit láhkosis das. Seammás lea dehálaš maŋŋá ságastit, jeđđet ja veahkehit máná čorget dili ja beassat suhtus eret. Muhtimat dárbbášat veahki beassat eret badjelmearálaš balus, gáđašvuođas, sivalašvuođas ja heahpatvuođas. Dákkár dovddut sáhttet sákka gáržžidit máná eallima ja hehttet ovdáneami. Dovddut eai oamas máná, ja dat ii leat son. Dovddut bohtet sutnje ja mannet fas. Daid sáhtta guođdit ja “bidjat” sadjái eará dovdduid. Dáid birra ii leat ávki dušše ságastit ja hállat mánáiguin. Daid ferte hárhjehallat rollaspealuid, stoahkama ja praktihkalaš hárhjehallama (øving) bokte. Systemáhtalaččat bargat mánáid dovdduiguin, namahit ja diehtit mat dat leat ja oahpahit sin reguleret daid, leat ávkin máná psyhkalaš dillái ja dat unnidit unohas ja veahkaválddálaš láhttenvugiid ja givssideami.

Min neahttasiiddus gávdno illustrerejuvvon muitalus e-girjehámis mii heive dán oktavuodas jitnosit lohkat mánáide: *Piera oahppá čuoigat. Einarsen. ČálliidLágádus. 2015.* Ii leat álo álki oahppat odđa áššiid, muhto mii oahppat dađistaga/veahážiid mielde go mii govahallat, go lea dáhttu ja go hárhjehallat.

Mánát sáhttet lpadan govvet iežaset ja dahje guđet guimmiid daid iešguđet dovdduiguin. Sáhttibehtet čálihit, lamineret ja henget seaidnái. Muiet jearrat lobi henget govaid seaidnái. Bajábeallái gova sáhtta tuššan čálistit mii lea dovddui. Geahčadehket govaid ovttas ja ságastallet. Maid dagat go suhtat? Mii dahká ahte suhtat? Mii dagaha váivves dovddu? Leat go goasse dovdan morraša? Naba behtton? Mas balat? Mii buktá ilu ja movtta? Mo sáhttit mii veahkehit earáid dovdat ilu? Sáhttibehtet guldalit iešguđetlágan musihka ja mánát sáhttet muitalit makkár dovdu badjána go gullá musihka. Ohcet maid govaid gos olbmot

čájehit dovdduid. Jerret mánáin: Mii lea dáhpáhuvván, jáhkat don? Mánát besset de fantaseret ja hutkat muitalusaid. Mas jáhkkibehtet rávisolbmot sáhttet ballat ja váivašuvvat?

Dovdduid doahpagat: *Moraš, váivi, suhtus, movtta, buorre mielas, ahkit, balus, šlundi, buoššái, gáđáš, bahá, heahpat, hearváí, ráhkis, ilus, árgi, udju, sáhkki*

Doahpagat: vuoigņašat, oaiveskálžu, hoalda, holdet, nearvvat, oahppan, govahallat, viessat/váibat, vuoigņastit, muosáhit

S 30-31. **Ovdáneapmi.** Mii ávžžuhit muhtin rávisolbmo gean mánát dovdet bures, váldit mielde govaid das go ieš lei uhcci, mánáidgárddis, nuorra (konfirmánta) ja dalle go náitalii, oačču máná, váhnemat, áhkku, áddjá, gos ásai, lea go fárren, moarsi, irgi, stohpoealli, skuvlavázzin, skuvlaskihpár, oahpaheaddji, maid son lea oahppan (maid ii diehtán dalle muhto dál diehtá), erenoamáš muittut ja ollu eará. Son sáhtta govaid čájehit ja dii sáhttibehtet ságastit dan birra mo rávisolmmoš lea ovdánan ja rievdan ollu muhto lihkká lea seammá olmmoš. Dát šattašii dego muitalus su birra, ja mánát liikojit gullat muitalusaid olbmuid birra geaid dovdet. Maid son liikui bargat ja stoahkat mánnán, ja maid dál liiko bargat. Rávisolmmoš sáhtta bures ráhkkanit ja ráhkadit dás somás ja miellagiddevaš muitalusa mas lea ollu oahppu, jurdagat, doahpagat ja ságastanvuodđu. Man láhkai don lea rievdan ja ovdánan? Maid máhtát dál ja ovdal it? (vázzit, čuoigat, sihkkelastit, bálkestit spáppa, hállat, borrat, gárvodit, viehkat, njuiket ja ollu eará)

Doahpagat: unni, mánná, nuorra, rávásmanahki, mánnodávddat, mannesealla, siepmansealla, rávis, eadni, áhčči, boaresvuohta, rievdat, dovddut, jurdagat, jápmin,

Dávddat, lihkohisvuodát ja filosofalaš eallingažaldagat

S 32-35. Guokte muitalusa das mo muhtimin buohccá dahje deaivida lihkohisvuodaide, muhto ahte dearvvašmuvvá fas. Sáhtta maid diedđusge ságastit dan birra ahte muhtimin

buohccá nu duođalaččat ahte ii leat ávki doaktáris veahkehit ja jápmá. Moraš. Muhtin mánát leat vásihan ahte áhku ja ádját leat jápmán dahje stohpoeallit. Dát leat vuogas ságastanvuodut mánáidgárddis.

S 36-43: Dávddat. Dás sáhttibehtet logadit jos muhtin leamaš dahje lea lisa, ja dás leat rávvagat dasa mo buohcuvuođa/dávdda sáhtta dikšut. Dás leat čilgejuvvon dábálemos dávddaid birra, ja maid eanaš mánát deaividit/vásihit goas nu dan áigges go leat mánáidgárddis.

S 44-45. Filosofalaš oassi. Buot olbmot leat iešguđetláganat. Dás heive deattuhit, loktet oidnosii ja ságastit buohkaid iešvuođaid ja erenoamášvuođaid, ja ávvudit, leat rápmásat ja illudit dainna. Mii dárbbášit áiggi oahpásmuvvat earáide. Jos vel eat ge dovdda buohkaid nu bures, de galgat buohkaiguin ovtastallat, go mis lea dušše okta eana man alde mii buohkat galgat eallit ja birget ovtas. Dalle mii buohkat fertet ovtas rahčat ja geahččat bearrái ahte buohkain lea nu buorre dilli go sáhtta leat. Seammá go sealla lea oasáš min rupmašis, de leat mii oasážat dan stuorra máilmmis ja gomuvuođas. Dán oktavuodas heive lohkat mitalusa: *Čoaltu čoavjjis*, mii čalmmustahtta givssideami mánáidgárddis. Mitalusa gávdnabehtet e-girjin min neahttasiidduin.

Evttohusat filosofalaš ságasteapmái: Dušše mun lean mun. Rogget buot mánáin buot posiitivlaš beliid, ja ságastehket daid birra ja ožžot daid oidnosiid. Sámis lea jurdda ja sátnevájas mii dadjá: ležas rápmi háisu. Muhto earáid rámiidit lea dohkálaš ja dan eat galgga vajálduhttit dahkamis mánáidgárddis. Mánát dárbbášit gullat ahte sii leat buorit nu mo leat, ahte sii leat ráhkistuvvon ja ahte sis leat buorit iešvuođat maid earát atnet árvvus.

Mánát sáhttet málet/sárgut iežaset bearraša ja iežaset (selvportrett). Guovttis ja guovttis sáhttet iskat ja dutkat guđet guimmiid: Mu vuovttain lea ...ivdni, ja du čalmmiin lea... ivdni. Mus lea dákkár beallji, mus leat oanehis/smarfe/guhkes/njulges vuovttat. Mánát sáhttet mihtidit guđet guimmiid. Mii leat iešguđetláganat ja buohkat galget loaktit bures mánáidgárddis. Bargit sáhttet geahččat bearrái ahte eai leat lagamuččat ja “skihpáraččat” – muhto párat biddjon oktii soaitáhagas.

Gilvu: Gii addá eanemus ávaid? Sáhttibehtet hárrjehallat ávaidit guđet guimmiid. Dollestit birra ja čuožžut unnimusat 5 sekundda nierat vuostálagaid. Gii addá earáide eanemus ávaid? Man galle ja geaid leat otne ávadan?

Doahpagat: skihpárat/ustibat, bearaš, sohka, nágget, ságastallat, mielde mearrideamen, duhtavaš, oassi, stoahkat, ovttas, Sápmi, Norga, eanaspábba, gomuvuohta, oavdu,